

Tilemann Stella (1525–1589) koncepciója Germánia felmérésére és leírására

Pápay Gyula

DOI: <https://doi.org/10.30921/GK.71.2019.4.1>

Absztrakt: Tilemann Stella (1525–1589) a XVI. század legjelentősebb térképészeinek egyike volt. Harminc évig foglalkozott a német területek térképezésével. Az anyaggyűjtéséhez sokat utazott, többek között Magyarországra is ellátogatott. A térképműve befejezetlen maradt. Az összegyűjtött anyag megsemmisült. Hosszú ideig térképművének koncepcióját is elvesztettnek tartották. A cikk ezt a koncepciót ismerteti. A koncepció Jakob Lucius nyomtatásában jelent meg. Lucius Erdélyből származott, ezért önmagát nyomtatványában Jakob Transylvanusnak is nevezte.

Abstract: Tilemann Stella (1525–1589) is one of the most important cartographers of the 16th century. Stella worked on the mapping of all German countries for thirty years. He traveled extensively for the collection of material. He was even in Hungary. The map work remained unfinished. The collection of materials is lost. Also his conception was for a long time considered lost. This article describes the content of this concept, printed in 1566 by Jakob Lucius. Lucius came from Transylvania, so he called himself also as Jakob Transylvanus.

Kulcsszavak: térképtörténet, térképészeti módszertan, kartográfiai szemiotika, nyomdászattörténet

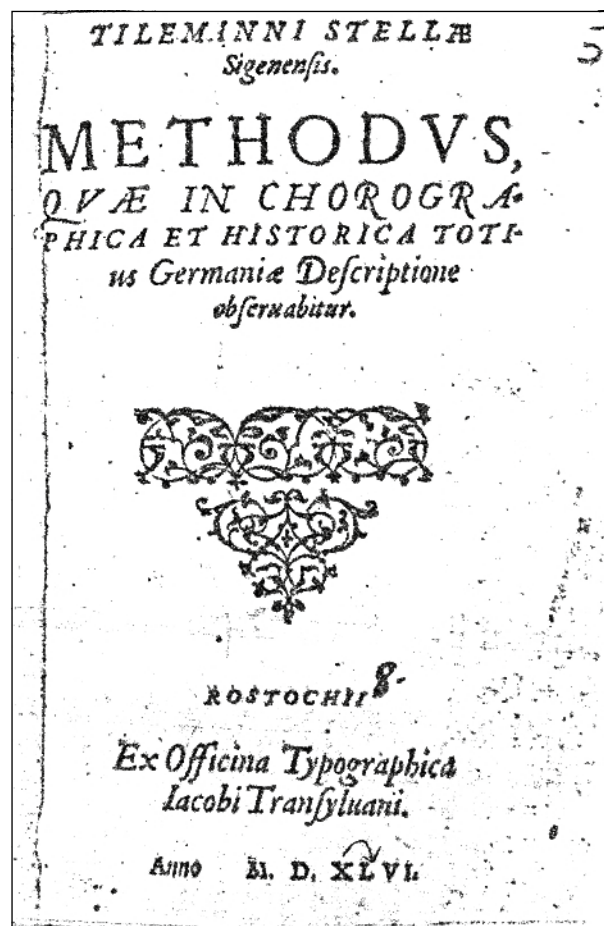
Keywords: cartography history, mapping methodology, cartographic semiotics, printing history

Lázár deák térképének megjelenési ideje körül, de még azután is igen hosszú ideig a német területekről nem készült olyan egységes és viszonylag nagy méretarányú országtérkép, mint amilyen Lázár deák térképe volt. A német regionális térképészet virágzása csak a 16. század közepén kezdődött el. Az egész birodalmat ábrázoló térkép, amelynek méretaránya hasonló nagyságú volt, mint a Lázár-térképé, csak egy generációval később készült el V. Károly császár megbízatásából, 1547-ben. E térkép tartalmi gazdagsága nem közelíti meg a Lázár-térképét.

Germania földrajzi leírására már a 15. század végétől kezdve voltak törekvések. Celtis a „Germania illustrata”-t német tudósok együttműködésével kívánta megvalósítani 1492-ben, de nem járt sikerrel. Sebastian Münster 1528-ban publikált egy tervezetet Germania leírására és térképi ábrázolására, de ezt csak részlegesen tudta megvalósítani az 1544-ben megjelent „Cosmographia”-jával. Tilemann Stella nagy érdeme, hogy ő dolgozta ki 1566-ban az első koncepciót Germania rendszeres, egységes, nagyobb méretarányú kartográfiai ábrázolására. A könyv címe magyarul: „Egész Germánia korográfiai és történelmi leírására alkalmazott módszer”. (1. ábra)

A „chorographia” fogalom jelentése sokrétű, több történelmi változáson ment át. Lázár deák térképén

is szerepel ez a fogalom: „Chorographia Hungariae”. Ennek német fordítása is szerepel a térképen: „Ein kurze und Wahrhaftige Beschreibung des Ungerlandes” („Magyarország rövid és hiteles leírása”). A magyar szakirodalomban ez a rész a térképtől elkülönült országleírásnak szerepel. Szerintem viszont ez a térkép igazi címe. Az alatta levő szövegrész csupán egy hosszabb, történelmi információkkal gazdagított alcím. Amit eddig címnak tartottak, az a térkép eredetének a leírása. A német szövegben a „Beschreibung”, azaz „leírás” csak a mai szemlélet alapján megtévesztő, mivel akkor – és így Tilemann Stellánál is – a chorográfiai leírás mind térképi, mind verbális leírást jelentett. A „leírás”-nak ez a jelentése a magyar „térképírás” szóban fennmaradt. A „Germania” fogalom jelentése

1. ábra. Egész Germánia chorográfiai és történelmi leírására alkalmazott módszer, 1566 (1546 nyomdahiba!)

sem volt egyöntetű. Ez jelenthette a császári birodalmat, de a németek által lakott területeket is. Stella ezt a fogalmat az utóbbi értelemben használta.

Tilemann Stella, eredeti nevén Stolz, 1525-ben született Siegenben. Egyetemi tanulmányait 1542-től 1546-ig Wittenbergben végezte. 1552-ben Stella megalkotta Mecklenburg első térképét. 1560-ban a mecklenburgi herceg, I. Johann Albrecht szolgálatába került mint könyvtáros és mérnök. Schwerinben írta meg a „Methodus”-t, amelyet 1566-ban Rostockban publikált. Ennek terjedelme mindössze 13 oldalt tesz ki. Jelentősége ellenére ez a könyvecske tartalmilag mindmáig szinte ismeretlen maradt. Ennek oka főleg abban rejlik, hogy 1945 után ez a könyv elveszettnek tűnt. Az egyetlen addig ismert példány, amely a Breslaui (Wrocław) Egyetem könyvtárában volt, elégett a II. világháború alatt. 1988-ban sikerült egy addig ismeretlen példányt Halléban felderíteni. Ennek a másolata most megvan a Rostocki Egyetem könyvtárában. Az utóbbi időben sikerült Stella könyvéből még egy példányt találni Münster mellett. Ezt a példányt Stella 1585-ben Reiner Solenandernek ajándékozta. Solenander elismert orvos volt. Ő gyógyította ki Gerhard Mercatort szembetegségéből. Nagyon valószínűnek tűnik tehát, hogy Mercator a „Methodus”-t már a „Germaniae tabulae geographicae” 1594-es kiadása előtt ismerte. Terminológiai szempontból figyelemre méltó, hogy itt a „chorographia” fogalmat a „geographia” fogalom kezdi felváltani, nyilvánvalóan a ptolemaioszi hagyomány hatására.

Stella a „Methodus...”-ban részletesen leírja a Germania-térkép elvét, amit nyolc pontban foglalt össze. Ennek magyarázattal ellátott ismertetésére itt kerül sor először.

Az első szakaszban a méretarányt nem említi, de leírása alapján következtetni lehet arra, hogy nem túl kis méretarányra gondolt, hanem olyan nagy formátumú térképre, amelyben a „helységek közti tér nem túlságosan szűk”, és így „nem okoz bosszúságot” a térképhasználónak.

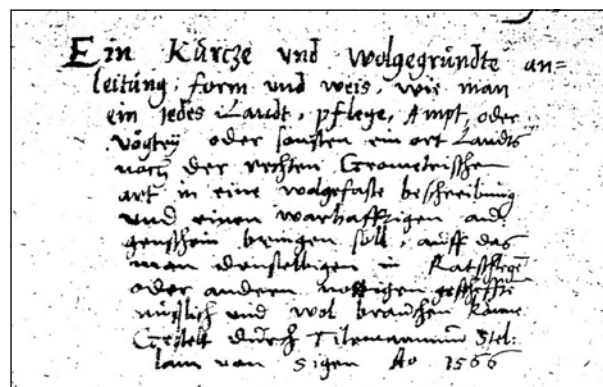
A második szakaszban a települések helymeghatározásának a módszereit írja le, elsősorban a fokhálózat alapján. Ehhez Stella már több helységnek javította a hosszúsági és szélességi adatait. Ezek alapján megállapította, hogy sok helységről az addigi adatok hamisak

voltak. Ez után röviden megemlíti, hogy az így megalkotott térképvázba miként kell felvenni azokat a topográfiai pontokat, amelyekre nincsenek meg a fokhálózati adatok. Erre háromféle módszer áll rendelkezésre: az előremetszés, a polárkoordinátamódszer, valamint az úthosszúságok alapján való helymeghatározás. Stella részletesen is leírta felmérési módszereit. Először 1566-ban, másodszor 1569-ben. Mindkét leírás kéziratban maradt fenn. A korábbi leírást a schwerini Mecklenburgi Levéltár őrzi. (2. ábra)

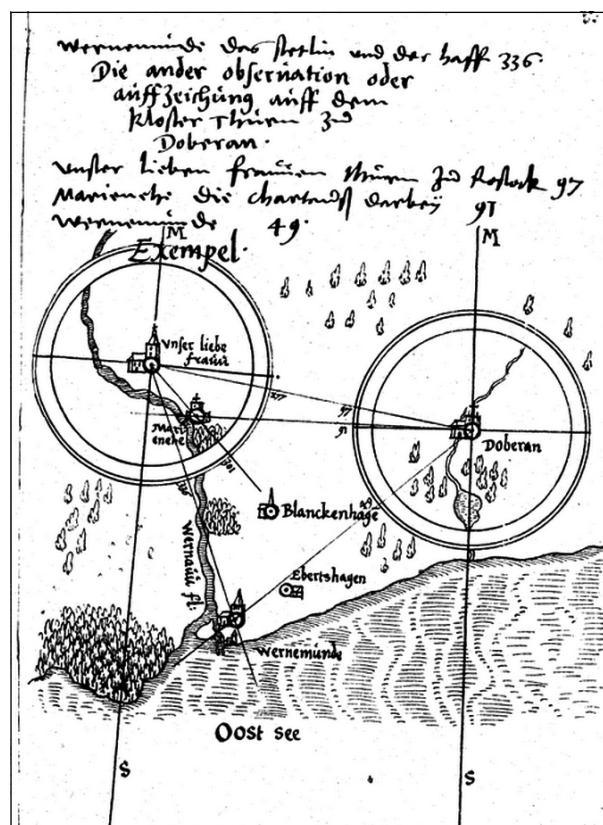
A másik leírás Aberdeenben van, az egyetem levéltárában, mivel azt egy Mecklenburgban járt skót diák Aberdeenbe vitte. A skót diák a Rostocki Egyetem anyakönyve alapján Johannes Iohnstonus (Johnston) lehetett, aki 1584-ben meglátogatta a Rostocki Egyetemet. Az utóbbihoz Stella ábrát is csatolt, amely térképezési módszerét illusztrálja. (3. ábra) Az eredeti másolatát sikerült megszerezni. Megdöbbentően hatott rám, hogy az egyetlen ilyen jellegű és Skócián kívül addig ismeretlen ábrán Warnemünde helyének meghatározása példáján szemlélteti a felmérési módszert. Ugyanis Warnemünde a lakhelyem.

A „Methodus” harmadik szakaszában Stella megadja a tervezett Germania-térkép terét. Keleten Königsbergig és Bécsig terjedne, nyugaton Calais-ig, délen Velencéig és Trientig (Trentóig), északon pedig a dél-dániai Koldingig és Koppenhágáig.

A negyedik szakasz a térképi tartalomra vonatkozik. Felkerülnének a

2. ábra. Egy rövid és jól megalapozott útmutatás...1566

3. ábra. Az 1569. évi leírás

városok, várak, kastélyok, kolostorok és a történelmi jelentőségű falvak. Különösen figyelemre méltó az, amit Stella ezeknek az ábrázolásáról ír. A térképi ábrázolási mód ebben az időben még nagyon képszerű, jelkulcsot nem alkalmaznak. Ennek hátránya a nagyobb térigény és a gyér információ-tárolási lehetőség. Ezt Stella már korán felismerte, és a képszerű szignatúrák helyett egyre inkább geometriai jeleket alkalmazott. Egyszerű, kör alakú geometriai jelek a helységek ábrázolására már korábban megjelennek a térképeken a kisebb helységek ábrázolására, így pl. Etzlaub Róma-térképén 1500 körül és Lázár deák térképén is. Stella

viszont már variálja a geometriai jelet. Az 1557-ben készített Szentföld-térképén egy hét kategóriát tartalmazó jelkulcs szerepel. (4. ábra)

Olyan jeleket kívánt alkalmazni, amelyek egymástól jól megkülönböztethetők. Külön jelet kaptak a birodalmi városok, a grófok és püspökök székhelyei, valamint a Hanza-városok. A kartográfiai ábrázolás forradalmi reformját jelentette ez. Összehasonlítás végett megemlítendő, hogy Apianus 1563-ban elkészült nagy Bajorország-térképén, amely Bajorországot az akkori világ legjobban felmért országává tette, a jelek még mindig képszerűek.

Az ötödik szakaszban Stella megígéri, hogy nagy gondot fog fordítani a hegyek és folyók ábrázolására, és hogy a nagyobb erdőket is figyelembe fogja venni. A gyógyfürdők és ércbányák ábrázolására Stella olyan szignatúrákat tervezett, amelyek azok sajátosságait is jelzik. Ehhez is valószínűleg geometriai jellegű jeleket tervezett.

A hatodik szakasz alapján arra lehet következtetni, hogy Stella a geometriai jeleket a határok ábrázolásába is be akarta vonni. Itt azt írja ugyanis, hogy Germania nagyobb területeinek határait „nagyobb jelekkel, illetve pontokkal” fogja visszaadni a királyságok, hercegségek, örgrófságok és tartománygrófságok határainak megkülönböztetésére. A püspökségek határainak visszaadására kisebb jeleket tervezett.

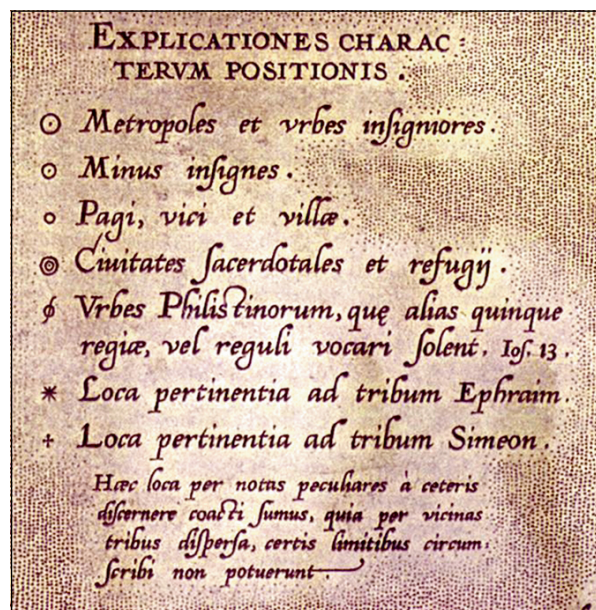
A hetedik szakaszban Stella azt említi, hogy bizonyos területek és városok címereit és inszigniait is ábrázolni fogja.

A nyolcadik és utolsó szakaszból azt tudhatjuk meg, hogy Stella térképére többféle méretarányiskálát tervezett a különböző mérföldek mértékének visszaadására.

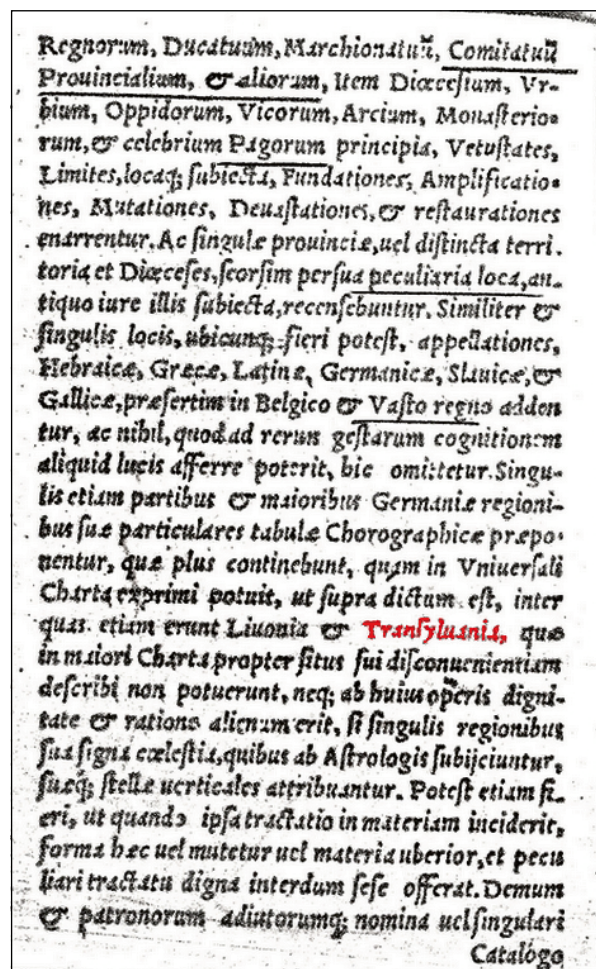
A továbbiakban szól a szöveges leírás elvéről. A leírás kilenc kötetre terjedne ki, és Germania földrajzával és történelmével foglalkozna. Minden kötet tervezett tartalmát részletesen megadja. Kartográfiai vonatkozásban itt csak azt kell kiemelni, hogy Stella a kilenc kötet tartalmának leírása után említi meg, szinte mellékesen, hogy Germania egyes területeinek leírását olyan korográfiai térképek vezetik be, amelyek részleteibb a nagy ösztérképénél. Ezeknek a szerkezetéhez Stella nem adott több

információt. Csupán azt a megjegyzést teszi, hogy Livónia és Erdély, amelyek területi messeségüknél fogva a nagy ösztérképén nem ábrázolhatók, szintén részletes térképet kapnak majd a szöveges leírás előtt. (5. ábra)

Felvetődik néhány kérdés azzal kapcsolatban, hogy milyen indító okai lehettek Tilemann Stellának arra, hogy elképzeléseit publikálja. És miért ilyen későn? Hiszen a nagy térképművön már évek óta dolgozott! Erre már 1560-ban császári privilégiumot is kapott. Az, hogy Stella tervezett térképére császári privilégiumot kért, amit meg is hosszabbított, azt mutatja, hogy Stella eredetileg egyedül akarta ezt a hatalmas munkát elvégezni, és nem egy tudós kollektíva segítségével, úgy mint pl. Celtis és Münster egy hasonló méretű kiadvány esetében elképzeltek. A mecklenburgi herceg, akinek a szolgálatában Stella állt, nem támogatta kellően a Germania-tervet. A herceg több térkép elkészítésével bízta meg Stellát. Az ebből a megbízásból eredő nagyon szép és jó térképek a kartográfia történet kincsei közé tartoznak, de csak Mecklenburgra vonatkoznak. (Nagy részük ma nem érhető el, mert a Mecklenburgi Levéltár zárolta ezeket, mivel nincs elég anyagi alap a veszélyeztetett térképek megmentésére.) A herceg több más megbízást is adott Stellának, mint pl. a Balti-tenger és az Elba közötti csatorna megépítésére. Adatgyűjtés céljából Stella szeretett

4. ábra. Jelkulcs Stella Szentföld-térképéhez, 1557 (Abraham Ortelius, 1584)

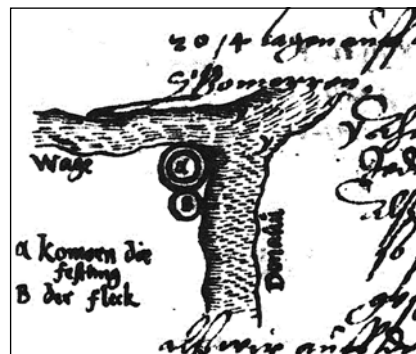

5. ábra. Alulról a 11. sorban Transylvania (Erdély) név olvasható

volna Germania területét beutazni, de többszöri szabadságolási kérelmét a herceg elutasította. Adatgyűjtésre Stellának a hercegi szolgálat alatt csak egyszer nyílt lehetősége, mégpedig 1560-ban,

6. ábra. Térképvázlat Pozsony környékéről Tilemann Stella útinaplójából (1560)

7. ábra. Térképvázlat Komárom környékéről Tilemann Stella útinaplójából (1560)

amikor Stella a herceg társaságában Bécsbe és onnan egész Komáromig utazhatott. Erről Stella útinaplót vezetett, ami több próbálkozás ellenére a mai napig kiadatlanul hever a Mecklenburgi Levéltárban.

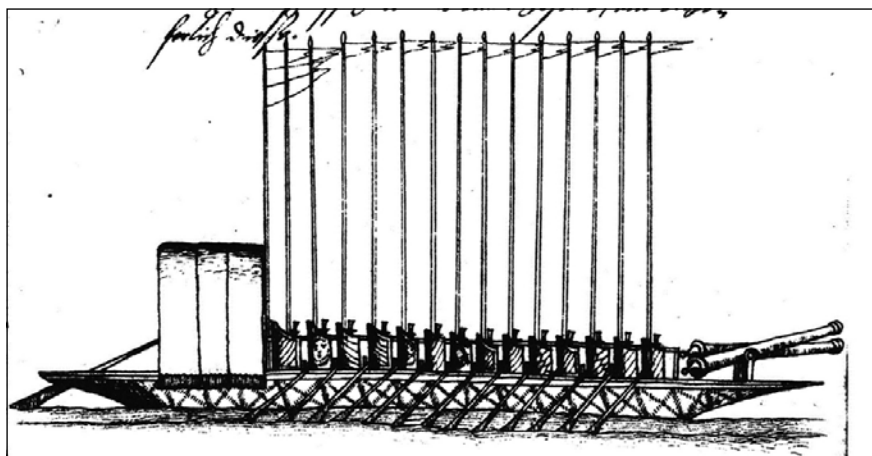
Az útinapló alapján képet kapunk arról, milyen jellegű volt az adatgyűjtés. A hintóra szerelt hodométerrel Stella megmérte az egyes helységek közötti távolságot. Esténként pedig csillagászati megfigyeléseket végzett a szélességi fokok megállapítására. d. illetve k. tájolású vázlatokat is készített, többek között Pozsony és Komárom környékéről. (6. és 7. ábra) Útinaplójába berajzolt egy Komáromnál állomásozó magyar hadihajót is. (8. ábra)

Hat évvel később, 1566-ban, be kellett látnia, hogy kellő támogatás és a tudós társadalom segítsége nélkül terve nehezen lenne kivitelezhető. Az 1566-ban kiadott „Methodus”-ában erre kért Stella segítséget. Stella nem kapta meg a kellő támogatást. Harminc évig dolgozott tervén, amely sohasem valósult meg. Adatgyűjteménye 1676-ban megsemmisült.

Ezzel a szomorú hírrel be is lehetne fejezni az előadást. De a Stella „Methodus”-ának van egy rendkívül érdekes, eddig ismeretlen magyar vonatkozása. Azt tudtuk, hogy a „Methodus”-t egy Erdélyből származó nyomdász, Jakobus Transylvanus nyomtatta ki, aki a Rostocki Egyetem nyomdása volt 1564 és 1579 között. Rostockba Wittenbergből jött, ahol 1555-től 1564-ig ténykedett fametszőként és nyomdászként. 1579-ben elhagyta Rostockot, Helmsedtben lett az egyetem nyomdása. 1597-ben kinyomtatott egy könyvet a pestis elleni védekezésről. A sors íróniája, hogy ebben az évben lett a pestis áldozata nejével és nyolc gyermekével együtt. Jakobust a magyar szakirodalom ismeri, erről szórványos megjegyzések tanúskodnak. Németországi elismertsége azonban jóval nagyobb. A német szakirodalom Jakob Lucius der Ältere, azaz az idősebb Lucius név alatt tartja számon. Elismertségéről tanúskodik az is, hogy 2001-ben egy német történész, Norbert Buske kis könyvet szentelt Lucius munkásságának.

Sajnos nem tudjuk, hol és kitől tanulta meg Lucius a fametszést és a nyomdászatot. Norbert Buske a szakirodalom ellentmondásos információi alapján nem tudja eldönteni, hogy Lucius iniciáléjában (I. L. C. T.) a *C Cibinot*, azaz Nagyszebent, vagy *Coronát*, azaz Brassót, illetve *Claudiopoliensist*, azaz Kolozsvárt jelenti-e. Az újabb irodalom szerint az iniciálé a következőképpen értelmezendő: „Iacobus Lucius Coronensis Transylvanus”. Lucius tehát legnagyobb bizonyossággal a Honterus által alapított gimnázium tanulója volt Brassóban. Ezt alátámasztja az is, hogy a gimnázium könyvtárának katalógusában szerepel egy publikáció, amit Lucius nyomtatott Wittenbergben.

Lucius 1530 körül született. Feltehetőleg 1548-ban a lipcsei egyetemre „Lucz Transylvanus” név alatt iratkozott be. Ezt latinosította az akkori szokás szerint Luciusra, ami fényt jelent. (9. ábra) (A könyv legyőzi a tudatlanságot, mint a fény a sötétséget.)

8. ábra. Komáromnál állomásozó magyar hadihajó rajza Tilemann Stella útinaplójából (1560)

9. ábra. Lucius nyomdajele (A szöveget úgy is lehetne értelmezni, hogy a könyv, mint a fény legyőzi a sötétséget, a tudatlanságot.)

10. ábra. Brassó látképe emlékezet szerint

11. ábra. Brassó látképe jelzésszerűen (A lap alján a térdelő hölgy lábánál Lucius művészi jele látható.)

Wittenbergben a neves Hans Krafft műhelyében dolgozott, először fametszőként. Később nyomdászként is ténykedett. Ekkori munkái egy nagy tehetségű, kiforrott művészről tanúskodnak. Így pl. megbízást kapott idősebb Cranach rajzainak fába való metszésére is. A fametszést tehát Lucius nem Wittenbergben tanulta meg. Nem lehet kizárni, hogy Lucius a fametszést Honterustól sajátította el. Lucius saját képeket is rajzolt, amelyeket fametszésben kiadott. Luther Kis katekizmusát saját képeivel illusztrálta, amelyekkel évtizedekig befolyásolta a vallási kép-kultúrát Észak-Németországban. A már Rostockban 550 évvel ezelőtt befejezett Kis katekizmus képei meghatóan tanúskodnak Lucius szülőföldjéhez való ragaszkodásáról.

A magyarországi képmotívumok közül különösen kitűnnek Brassó emlékezetből megrajzolt látképei. (10. és 11. ábra) Lucius Hans Luftt műhelyében ismerkedhetett meg Tilemann Stellával. Itt nyomtatták ki Stella történelmi térképeit. Feltehető, hogy Lucius ebben a munkában is részt vett. A 11. képen látható Lucius művészi jele is. Ez segíthetne annak a feltárásában, hogy Lucius esetleg térképeket is metszett. Ezt a további kutatásnak kellene kideríteni. Feltétlenül meg kell említeni, hogy Lucius továbbfejlesztette

a fametszés technikáját azzal, hogy fametszetekről fémkliséket állított elő. Ilyen módon nagy példányszámú nyomtatványokat tudott készíteni a jó képminőség megtartása mellett. Fémkliséket Lucius több nyomdának szállított, így a kolozsvári Heltai nyomdának is. A további kutatásnak kellene kideríteni, hogy ezt a technikát alkalmazták-e kis méretű térképek nyomtatására. A „Methodus...” címlapján lévő díszítést Lucius nagy valószínűséggel, fémklisével nyomtatta. (lásd az 1. ábrán)

Irodalom

- Buske, Norbert 2001. Jakob Lucius d. Ä. Formschnneider, Zeichner für den Holzschnitt & Drucker und seine Verbindungen zur Barther Druckerei. Schwerin.
- Cordshagen, Christa 1989. Tilemann Stellas Wirken in Mecklenburg. Theoretische Schriften und deren Umsetzung in seinen Karten. In Siegerland, 66, pp. 83–88.
- Katalog der von der Kronstädter Gymnasialbibliothek bei der 400-jährigen Luther-Feier in Kronstadt ausgestellten Druckwerke aus dem Reformationszeitalter. 1883. Kronstadt.
- Meurer, Peter H. – Pápay, Gyula: Tilemann Stellas Denkschrift zu einer landeskundlichen Beschreibung von Deutschland 1566 (Rostock), Kézirat.
- Meurer, Peter H. 2001. Corpus der älteren Germania-Karten. Ein annotierter Katalog der gedruckten Gesamtkarten des deutschen Raumes von den Anfängen bis um 1650, Alphen aan den Rijn.

- Oehme, Ruthardt – Zögner, Lothar 1989. Tilemann Stella (1525–1589). Der Kartograph der Ämter Zweibrücken und Kirel des Herzogtums Pfalz-Zweibrücken. Leben und Werk zwischen Wittenberg, Mecklenburg und Zweibrücken (Beiheft zur Faksimileausgabe u. d. T.: Tilemann Stella Landesaufnahme der Ämter Zweibrücken und Kirel des Herzogtums Pfalz-Zweibrücken. (Quellen zur Geschichte der deutschen Kartographie, Bd. VI). Koblenz/Lüburg.

- Pápay, Gyula 1989. Tilemann Stella und die wissenschaftliche Erforschung Mecklenburgs in der Geschichte (Rostocker Wissenschaftshistorische Manuskripte, 18). Saját kiadás, Rostock.

- Pápay, Gyula 2012. Kartenwissen – Bildwissen – Diagrammwissen – Raumwissen. Theoretische und historische Reflexionen über die Beziehungen der Karte zu Bild und Diagramm. In Günzel, Stephan/Nowak, Lars (kiadók): Kartenwissen. Territoriale Räume zwischen Bild und Diagramm. Wiesbaden, pp. 45–61.

- Philippi, Paul 2008. Land des Segens?: Fragen an die Geschichte Siebenbürgens und seiner Sachsen. Köln.

- Stewart, Alasdair M. 1973/74. Tilemann Stella of Siegen. Aberdeen University MS 149. In Aberdeen University Review, vol. 45, pp. 179–183.

- Szabó, Miklós – Tonk, János 1991. Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged.

Dr. Pápay Gyula
professor emeritus,
az MTA külső
tagja

Universität Rostock
gyula.papay@uni-rostock.de